

Սմբատ Խ. Հովհաննիսյան
պատմ. գիտ. թեկնածու

ՖԵՐՆԱՆ ԲՐՈՂԵԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Ֆրանսիական Աննալների պատմագիտական դպրոցի ձեռքբերումների համատեքստում նշանակալի է նրա երկրորդ սերնդի ներդրումը, որի ներկայացուցիչները հայտնի են նաև «բրոդելյան սերունդ» անվամբ: **Ֆերնան Բրոդելը** (1902-1985) ոչ միայն այդ սերնդի խոշորագույն ներկայացուցիչն է, այլև 20-րդ դարի երկրորդ կեսի թերևս ամենաակադեմիկ պատմաբանը: Նրա ազդեցությունը համաշխարհային պատմագիտական մտքի վրա այնքան մեծ է, որ Ս. Զինսերի¹ բնորոշմամբ՝ եթե երբևէ «Նորելյան մրցանակ տրվեր պատմագետներին, ապա դա անվերապահորեն կպատկաներ Ֆ. Բրոդելին»²:

1. «Համընդգրկուն պատմության» հղացքը և պատմական ժամանակի բազմաչափությունը

Ֆ. Բրոդելի պատմասիրության հիմնական ձեռքբերումներից էր պատմության «համընդգրկուն» հղացքի մշակումը: Այն ուրվագծվել էր դեռևս Աննալների դպրոցի հիմնադիրներ Լ. Ֆերի և Մ. Բլոկի մոտ՝ տարասեռ կրթանքների (discipline) մեթոդների և մոտեցումների համադրությամբ: Այն է՝ «**միջկրթանքային**» (interdisciplinaire) հետազոտության հանդեպ նրանց հակումը պետք է վերաճեր «**համընդգրկուն պատմության**» հղացքին:

Ի մի բերելով իր ուսուցիչների տեսությունը՝ Ֆ. Բրոդելը կարևորում էր «պատմության մեջ ամբողջի և մասերի» համահարաբերակցության հիմնախնդիրը: Շուտով նման մոտեցումը դառնում է աննալականների «դասական հարացույցներից» մեկը՝ պայմանավորելով պատմական անցյալի համակարգված, ընդգրկուն ըմբռնումը: Նման մոտեցմամբ մարդկային համակեցության հիմնարար բաղադրիչները (տնտեսություն, մշակույթ, քաղաքական կառույց, կրոն, հոգեբանություն և այլն) դիտարկվում են իբրև մեկ ամբողջություն՝ ինչպես

* Հեղինակի կողմից գործածության մեջ դրվող եզրերը երբեմն տարբերվում են ներկայումս մեր հասարակական գիտություններում կիրառվող հասկացություններից, ուստի դրանց անվանումները զուգահեռաբար բերվում են նաև ֆրանսերենով: Խմբ.: Ընդունվել է տպագրության 1. 03. 2011:

1 Ս. Զինսեր (Samuel C. Kinser) – Յուսիսային Իլինոյսի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր:
2 S. Kinser, *Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structuralism of F. Braudel*, *American Historical Review*, 86, (1981), p. 63.

համաժամանակյա (սինքրոնիկ), այնպես էլ տարաժամանակյա (դիաքրոնիկ) հարթություններում³:

Ֆ. Բրոդելը իր հետազոտություններում մեկնարկում էր այն իրողությունից, որ «մարդու մասին մեկուսի գիտությունների և նրանց հատվածների բարեփոխումը»⁴ ենթադրում է համընդգրկունության հիմնախնդիրը՝ «դանդաղ գործընթացներից շարժվելով դեպի մարդկային կենսագործունեության ավելի շարժուն և ակտիվ ոլորտները»⁵: Այսու՝ «համընդգրկուն պատմության» հեռանկարը կառուցակազմելու համար Ֆ. Բրոդելն իբրև մեկնակետ է ընդունում «գեոպատմությունը» (géohistoire), որն, ըստ նրա, ներկայացնում է «գրեթե անշարժ պատմությունը, շրջակա միջավայրի հետ ակտիվ համահարաբերակցվող մարդու պատմությունը»⁶: Այնհայտ է, որ այս մոտեցմամբ Ֆ. Բրոդելը մեկնարկում էր **Վ. Դը լա Բլաշի**⁷ «մարդկային հանրույթի աշխարհագրության» տեսությունից և իր «գեոպատմությունը» կառուցում հետևյալ երեք հիմնասյուների վրա. 1) գեոպատմությունն ունի կոնկրետ օբյեկտ, որը «համադրված է միջավայրի հետ», 2) գեոպատմությանը ներհատուկ են աշխարհաքաղաքական գործընթացները, որոնց առանձնահատկություններն ի հայտ են գալիս ժամանակի երկար տևողության մեջ, 3) գեոպատմությունը գերակայող է պատմական մյուս ըմբռնումների նկատմամբ⁸:

Եթե **Կ. Լևի-Ստրոսը**⁹ մարդկության պատմության «գաղտնիքները» փորձում էր վեր հանել կենսաբանական և հոգեբանական ժամանակների համադրությամբ, ապա Ֆ. Բրոդելը դրանց հակադրում էր «ֆիզիկական բնության անհաղթահարելիությունը, աշխարհագրական ժամանակի դանդաղընթացությունը»¹⁰: Գեոպատմության համատեքստում մարդկային պատմությունը չի ինքնամեկուսանում, այլ պարառելով աշխարհագրական, կլիմայական, ժողովրդագրական և այլ գործոններ, ընդլայնում է անցյալի ընկալման հորիզոնը: «Դա հնարավորություն է տալիս պատմության ծիրում ներառված բոլոր գործոնների հավասարակշռությամբ ձևավորել նրա անշարժ կադրը»¹¹: Ֆ. Բրոդելը հաճախ դա բանաձևում է իբրև «անշարժ պատմություն» (histoire immobile), որի շնորհիվ հնարավոր է դառնում հաղթահարել «պատմության ժամանակագրական սահմանները»¹²:

«Անշարժ պատմության» հենքի վրա էլ ծավալվում է «դանդաղընթաց ռիթմի պատմությունը»՝ «ընկերային պատմությունը[...], խմբավորումների և կոլեկտիվ կազմավորումների պատմությունը»¹³, «համընդհանուր և հիմնային փոփոխու-

3 Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան**, ժամանակի կառույցը Ֆ. Բրոդելի պատմահայեցողության ծիրում, «Պատմություն և կրթություն», 2005, N 1-2, էջ 34:
 4 **F. Braudel**, Ecrits sur l'Histoire, Paris, 1969, p. 7.
 5 **F. Braudel**, op. cit., p. 138.
 6 **Փ. Бродель**, Средиземное море и Средиземноморский мир в эпоху Филиппа II, Роль среды, т. I, М., 2002, с. 20.
 7 **Վ. Դը լա Բլաշ** (Vidal de la Blache, 1845-1918) – ֆրանսիացի աշխարհագրագետ, հիմնադիրը «մարդկային հանրույթի աշխարհագրություն» հղացքի և դպրոցի:
 8 Տե՛ս **S. Kinsler**, op. cit., p. 69.
 9 **Կ. Լևի-Ստրոս** (Claude Lévi-Strauss, 1908-2009) – ֆրանսիացի մարդաբան, ընկերաբան և մշակութաբան, կառուցաբանական (ստրուկտուրալիստական) դպրոցի հիմնադիրը մարդաբանության մեջ (կառուցաբանական մարդաբանություն):
 10 **F. Dosse**, L'histoire en miettes. Des Annales à la “nouvelle histoire”, Paris, 2005, p. 132.
 11 **E. Juillard**, Aux frontières de l'histoire et de la géographie, «Revue historique», t. CCXV, 1956, p. 271.
 12 **Փ. Бродель**, Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II, Коллективные судьбы и универсальные сдвиги, М., т. 2, 2003, с. 17.
 13 **Փ. Бродель**, Средиземное море ..., т. 1, с. 20.

թյունների պատմությունը», «որը ոչ թե խոսում է «իրերի», այլ մարդու մասին, մարդկանց մասին կամ, եթե կարելի է՝ այն մասին, թե ինչպես է օգտվել մարդը դրանցից»¹⁴:

Հակասական այս խնդիրը լուծելու համար Ֆ. Բրոդելը հանգամանորեն անդրադարձել է տնտեսության և պետությունների, առանձին հասարակությունների և քաղաքակրթությունների պատմությանը¹⁵: Նրա հետազոտության հիմնական առարկան ընկերային կառույցներն են: Այդ կապակցությամբ պատմության հոլովություն մա ընդգծում է հատկապես երկու թեմա՝ **տեխնոլոգիաների** և **փոխանակությունների** պատմությունը. «պատմության դանդաղընթաց մուտքի և նրա հանկարծական արագընթացության, կառուցվածքի և համակցության միջև առկա աններդաշնակությունը մնում է իբրև չավարտվող երկխոսություն: Անհրաժեշտ է այս գործընթացները գնահատել իրենց փոխկախվածության մեջ՝ նախապես վստահ չլինելով, թե դրանցից որոնք են գերակայող և որոնք՝ պայմանավորված մյուսներով»¹⁶: Այս կերպ հնարավոր է դառնում միմյանց համադրել «անշարժությունն ու շարժունությունը, դանդաղընթացությունն ու արագընթացությունը»¹⁷: Այս հիմամբ Ֆ. Բրոդելը պատմական անցյալի «կառուցվածքային» և «համակցային» դրսևորումները կառուցում է չորս հիմնարար համակարգերի ձևով՝ **(1) տնտեսություններ, (2) կայսրություններ, (3) հասարակություններ և (4) քաղաքակրթություններ**:

Նման խնդրարկումից բխում է քաղաքակրթությունների հիմնախնդիրների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, որի նպատակն է «ոչ թե հանրագումարի բերել պատմության բոլոր փաստերը, ինչպես սպասելի էր, այլ մշակել մեկնաբանության նոր մեթոդներ և միջոցներ»¹⁸:

Գեոպատմության և տնտեսական ու հասարակական պատմությունների համադրմամբ ասպարեզ է բացվում «անհատականության պատմության» ծավալման համար՝ «**իրադարձություններ, քաղաքականություններ և մարդիկ**»¹⁹: Ճիշտ է, այն ավանդական «թվարկումների կամ իրադարձությունների ժամանակագրության» պատմությունն է, սակայն այս դեպքում պատմությանը ներկայացվում են այլ պահանջներ: Մասնավորապես՝ մեկուսի փաստերից հնարավոր է դառնում գնալ դեպի ամբողջականը, որտեղ համադրման շնորհիվ հնարավոր է բացահայտել «մարդկային պատմության տարասեռ դրսևորումները»²⁰:

Պատմության այս ըմբռնումը Ֆ. Բրոդելը որոշ առումով նմանեցնում էր **Լ. Ֆոն Ռանկեի**²¹ պատմատեսության հետ, սակայն անմիջապես շեշտում էր նմանության սահմանափակությունը, քանի որ Լ. Ռանկեի դեպքում պատմագիտական ըմբռնումների կենտրոնում պատմական կարճ ժամանակի տիրույթն է և քաղաքական իրադարձությունների ուղղակի արձանագրությունը: Անտեսվում են պատմության տնտեսական, ընկերային, մշակութային, կրոնական, հոգեբա-

14 Փ. Бродель, Средиземное море ..., т. 2, с. 17.

15 Տե՛ս Փ. Бродель, Средиземное море ..., т. 1, с. 20.

16 А. Грабски, Ф. Бродель: вопросы методологии истории цивилизаций, Цивилизации, Вып. 1, М., 1992, с. 182.

17 Փ. Бродель, Средиземное море ... , т. 2, с. 791.

18 Там же, с. 17.

19 S. Kinser, op. cit., p. 105.

20 Փ. Бродель, Средиземное море ..., т. 3, 2004, с. 20.

21 Լ. Ֆոն Ռանկե (Leopold von Ranke, 1795-1886) — գերմանացի խոշոր պատմագետ, Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր (1825-1871), Պրուսիայի պաշտոնական պատմագիրը (1841-ից): Սկզբնաղբյուրների և փաստերի «օբյեկտիվ քննադատական հետազոտության» հիմնադիրը, ըստ որի՝ պատմությունը պետք է գրվի հենց այնպես, «ինչպես այն իրականում տեղի է ունեցել»:

նական խորքային դիտանկյունները: Մինչդեռ նոր մոտեցման պայմաններում իրադարձությունները, որոնք պատմության ընդամենը «փոշին են կամ կարճ առկայծումները», ձեռք են բերում նոր իմաստ, քանի որ «իրենց առկայծումներով նրանցից յուրաքանչյուրը վկայություններ է տալիս, լուսաբանում պատմության բնապատկերի մութ անկյունները՝ թույլ տալով նայել նրա խորքերը»²²: Քանզի՝ «Տնտեսական և քաղաքական փաստերը հեշտությամբ համաձայնեցվում են ժամանակի ավելի կարճ տիրույթում, քան հասարակական կյանքի այլ երևույթները: Վերջիններս թույլ են տալիս նշմարել առավել ընդհանուր իրողությունները և անցում կատարել դեպի խորքային կառույցների և դրանք արտահայտող հասկացությունների ըմբռնումը»²³:

Ընդհանրացնելով ասվածը՝ կարող ենք արձանագրել հետևյալը. անցյալի իրադարձութենական կառույցը բացելով գեոպատմության (կառուցվածքային)²⁴ հարթությունների հիմքի վրա՝ Ֆ. Բրոդելը պատմությանը հաղորդում է ժամանակատարածական և բովանդակային նոր չափում: Նրանում մարդը հանդես է գալիս համապարփակ ներգրավվածությամբ. «Նա համապատասխանում է աշխարհագրական միջավայրի պահանջներին: Ապրում է խմբի մեջ: Եվ, վերջապես, ապրում է իր անհատական կյանքը, որի դրսևորումները դեպք առ դեպք արձանագրվում են ժամանակագրորեն»²⁵:

Արդ, «համընդգրկուն պատմության» հասկացությունը ձևակերպելու համար Ֆ. Բրոդելը զգում է «պատմական ժամանակի» նոր հղացքի անհրաժեշտությունը: Այն իր վերջնական բանաձևումը ստացավ 1958 թվականին հրատարակած նրա «Պատմությունը և ընկերային գիտությունները. երկար տևողություն» տեսական հոդվածում²⁶: Սա տնտեսագետ **Ղ. Կոնդրատևի** «տնտեսական շրջափուլերի»²⁷ և ընկերաբան **Ժ. Գուրվիչի** «ընկերային ժամանակի»²⁸ վերլուծական և համադրական տարբերակն է, որը միտված է հաղթահարելու պատմագիտության զուտ փաստագրական սահմանափակությունը²⁹:

«Բրոդելյան ժամանակաչափի» հղացքն անկարելի է ընկալել առանց նրա ընկերային բովանդակության դիտարկման: Դեռ 1930-ական թվականներին լրջորեն արծարծվում էր այն գաղափարը, թե «յուրաքանչյուր գիտություն ունի իրեն առանձնահատուկ ժամանակաչափը»: Հայտնի է, որ 1937 թվականին **Պ. Սորոկինն** ու **Ռ. Մերթոնը**³⁰ առաջադրեցին «ընկերային ժամանակ» հասկացությունը՝ իբրև «ընկերային կյանքի կերպափոխությունների և շարժումների

22 Там же, с. 16.

23 Там же, с. 17.

24 Ընդամենը, Ֆ. Բրոդելն իր «Միջերկրածովքը և միջերկրածովյան ավազանը Ֆիլիպ II-ի դարաշրջանում» մենագրության առաջին (1949 թ.) հրատարակության մեջ «գեոպատմությունը» ներկայացրել է որպես «անշարժ պատմություն», իսկ երկրորդ հրատարակության մեջ (1966 թ.) արդեն «գեոպատմությունը» ներկայացվել է որպես «կառուցվածքային պատմություն»: Ակնհայտ է, որ եզրի նման փոխակերպումը (թերևս՝ կառուցաբանական իմաստասիրության ազդեցության ներքո) խոսում է և Ֆ. Բրոդելի պատմասիրության մեջ որոշակի տեղաշարժի մասին:

25 Л. Февр, Бои за историю, М.: «Наука», 1991, с. 185.

26 Տե՛ս **F. Braudel**, Histoire et sciences sociales: la longue durée, Annales E.S.C., 4, (195), Débats et Combats, pp. 725-753.

27 **Ն. Կոնդրատև** (Николай Кондратьев, 1892- 1938) – ռուս ակադեմիկոս տնտեսագետ: Գիմնադիրն է «Կոնդրատևյան ալիքներ» անվանումն ստացած տնտեսական շրջափուլերի տեսության:

28 Տե՛ս **Ժ. Գուրվիչ** (George Gurvitch, 1894-1965) ռուսական ծագումով ֆրանսիական ընկերաբան:

29 Տե՛ս **F. Dosse**, op. cit., p. 111.

30 **Պ. Սորոկին** (Питирим Сорокин, 1889- 1968) – ռուս-ամերիկյան ընկերաբան և մշակութաբան: Սոցիալական շերտավորման և սոցիալական շարժումության տեսությունների հիմնադիրներից մեկը: **Ռ. Մերթոն** (Robert King Merton, 1910- 2003) – քսաներորդ դարի ակադեմիկոս ընկերաբաններից մեկը:

հաշվարկման միջոց»³¹: Ժամանակի հղացքն իր տեսական ավարտուն ձևակերպումը ստացավ Ժ. Գուրվիչի 1955 թվականին հրատարակած «Ընկերային դետերմինիզմը և մարդկային ազատությունը» հիմնարար աշխատության մեջ³²: Այստեղ ընկերային ժամանակը դիտարկվում է իր բազմաչափության մեջ. այն «կարող է լինել կտրված, սառեցված կամ ամբողջովին շարժման մեջ՝ ըստ ցանկության»³³:

Նման ըմբռնմանը Ժ. Գուրվիչը հանգել էր՝ մեկնարկելով «**համընդհանուր հանրությունների**» (sociétés globales) հղացքից, որոնց ներհատուկ են մի շարք կայուն չափորոշիչներ³⁴: Դրանցից հատկապես կարևոր են երկուսը: Առաջինը հասարակությանը դիտարկում է ուղղահայաց, երկրորդը՝ հորիզոնական հարթություններում³⁵: Հորիզոնական հարթության մեջ նա առանձնացնում էր համակեցական երեք վիճակ՝ «**անսահման փոքրերը**» (infiniment petites), «**միջին կազմությունները**» (corps moyens) և «**համընդհանուր հանրությունները**» (sociétés globales): Այս վիճակները կարող են գոյություն ունենալ զուգահեռաբար և դրանց համադրությամբ հնարավոր է ստանալ համակեցական ամբողջի պատկերը:

Չարգացնելով «ընկերային ժամանակի» իր տեսությունը՝ Ժ. Գուրվիչն առանձնացրել էր ութ ժամանակաչափություն՝ **(1)** երկարատև կամ դանդաղընթաց (longue durée et au ralenti), **(2)** պատրանքային կամ հանկարծական (trompe-l'oeil ou surprise), **(3)** անկանոն (անընդհատ) բաբախող (de battement irrégulier), **(4)** շրջապտույտային (cyclique), **(5)** ինքն իր մեջ պարառված (retard sur lui-même), **(6)** դանդաղընթաց (en avance sur lui-même), **(7)** մերթ դանդաղ, մերթ արագ ընթացող (d'alternance entre retard et avance), և **(8)** պայթուցիկ (explosif) ժամանակները³⁶:

Ֆ. Բրոդելը, մանրագնից հետագոտելով Ժ. Գուրվիչի այս բազմաչափությունը, կառուցեց «պատմական ժամանակի» իր ըմբռնումը: Այն հիմնված է ժամանակի երեք հիմնական չափման վրա՝ **կարճ տևողություն** (curt durée) կամ՝ քաղաքական, **միջին տևողություն** (midi durée) կամ՝ տնտեսական և **երկար տևողություն** (longue durée) կամ՝ քաղաքակրթական: Հարկավ, նա լավ գիտակցում էր, որ «գոյություն ունեն ոչ երկու կամ երեք, այլ տասնյակ ենթաժամանակներ, և դրանցից յուրաքանչյուրը կարիք ունի առանձնահատուկ պատմական շարակարգման», ուստիև «Համընդգրկուն պատմությունը այս գործընթացների արդյունք է»³⁷: Ընդ որում, Ֆ. Բրոդելը ժամանակի նման տարբաժանումն իրականացնում էր՝ ըստ ուսումնասիրության առարկայի փոխակերպումների³⁸:

Պատմական գործընթացների ժամանակային առաջին շերտը՝ «**կարճ տևողությունը**», որը լծորդվում էր «անհատականության և իրադարձության» հետ, ավանդական պատմության կերպն է, այն է՝ «**իրադարձային պատմությունը**» (l'histoire événementielle): Այն չափվում է տասնամյակներով, որոնց մեջ ներառված են առանձին մարդկանց կենսագրական դրվագները, արարքները կամ

31 P. Sorokin, R. Merton, Social Time: A Methodological and Functional Analysis, The Sociology of Time, Ed. by J. Hassard, New York, 1990, p. 58.

32 Տե՛ս G. Gurvitch, Déterminismes sociaux et liberté humaine, Paris, 1955.

33 F. Braudel, Ecrits sur l'Histoire, p. 119.

34 Կազմաբանական և էկոլոգիական մակարդակը, ընկերային հարացույցները, կոլեկտիվ վարքը, ընկերային խորհրդանիշերը, կոլեկտիվ արժեքներն ու գաղափարները և այլն:

35 Տե՛ս F. Braudel, Georges Gurvitch ou la Discontinuité du social, Annales, ESC, 3, (1953), p. 355.

36 Տե՛ս G. Gurvitch, Déterminismes sociaux et liberté humaine, Paris, 1955, p. 39.

37 Ф. Бродель, Средиземное море..., т. 3, с. 424.

38 Տե՛ս И. Валерстайн, Изобретение реальностей времени-пространства: к пониманию наших исторических систем, «Время Мира», вып. 2, 2001, с. 103.

իրադարձությունները, որոնք եղել են մասնակից կամ ականատես: Այն համաչափ է «անհատականությանը, նրա կյանքի առանձին ռիթմին»: Այլ խոսքով՝ համանման է «ժամանակագրի, ժուռնալիստի ժամանակաչափին»³⁹ և, արձանագրված ժամանակի երկար տևողության ծիրում, հանդիսանում է որպես «միկրոպատմություն»⁴⁰: Ընդամին, կարճ տևողությունը «առավել կամակոր, առավել խաբուսիկն է տևողություններից»⁴¹:

Կարճ տևողության նման ընկալումը Ֆ. Բրոդելը ձևակերպել է նաև որպես «պատմության փոշի»⁴², որը երբեմն լծորդում են «քաղաքական պատմություն» հղացքի հետ՝ միայն այն վերապահումով, որ քաղաքական պատմությունը պարտադիր չէ, որ սահմանափակվի ժամանակի կարճ տևողության կամ իրադարձությունների պատմության վանդակում⁴³: Բրոդելյան ժամանակաչափի «միջին տևողությունը» ներառում է տնտեսական ռիթմերը: Այն ընդգրկում է հասարակական կառույցների, ժողովրդագրական զարգացումների արտադրության, ապրանքաշրջանառության, շուկայական հարաբերությունների և այլնի ամբողջությունը, որը համադրելի է, ինչպես նշեցինք՝ կոնդրատևյան տնտեսական ալիքների հետ, և հիմնականում բնութագրում է տնտեսական տեղաշարժերը: Այլ կերպ՝ այն կոչվում է «համակցային պատմություն» (l'histoire conjoncturelle): Եթե ավանդական ժամանակաչափի մեջ գործող պատմագետը, ում համար ժամանակը օրերի սուկական հաջորդականություն է, բավարարվում էր մեկ օրվա կամ մեկ տարվա ընդգրկմամբ, ապա «ժողովրդագրական աճերը, աշխատավարձերի ցածրացումները, բանկային տոկոսադրույքների փոփոխությունները, արտադրության հետազոտությունները [...], ապրանքաշրջանառության ճշգրիտ վերլուծությունները և այլն, պահանջում են ժամանակի ավելի տևական ընթացումներ»⁴⁴: Դրանք չափվում են հարյուրամյակներով: Ժամանակի այս չափումը համընկնում է տնտեսական և հասարակական «շրջափուլերի» հետ: Սակայն, այն վերապահությամբ, որ այստեղ պատմագետը չպետք է այս երկուսը փոխարինի պատմական այլ գործընթացներով, որպիսիք են գիտությունը, տեխնոլոգիաները, քաղաքական հաստատությունները, ճանաչողության մեթոդները, քաղաքակրթությունները, որոնք ունեն կյանքի և զարգացման սեփական ռիթմերը⁴⁵:

Եվ, վերջապես, ժամանակի մյուս չափույթը՝ «երկար տևողությունը»: Այն «անշարժ է կամ գրեթե անշարժ»՝ անկախ քաղաքական կամ ընկերային-հասարակական փոխակերպություններից: Ժամանակի նման չափման մեջ շեշտվում է «կառուցվածքային պատմության» (l'histoire structurelle) այն կերպը, որը «տիրապետող է երկար տևողությանն առնչվող բոլոր գործընթացներում»⁴⁶: Ընդ որում՝ «դա սուկ թվացյալ անշարժություն է, Երկրին շաղկապված մարդկային հանրության պատմություն է (la géographie humaine), որը կրում և սնում է նրանց»⁴⁷: Այս ժամանակաչափի հետնախորքի վրա բացվում են ոչ միայն

39 F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, pp. 45-46.

40 *Ibid.*, p. 112.

41 *Ibid.*, p. 46.

42 Փ. Бродель, *Средиземное море ...*, т. 3, с. 16.

43 Տե՛ս F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, p. 46.

44 *Ibid.*, p. 48.

45 Տե՛ս *Ibidem*.

46 *Ibid.*, p. 50.

47 *Ibid.*, p. 24.

անցյալի հետազոտության հնարավորությունները, այլև ապագայի կանխատեսման հեռանկարները: Բացի այդ, ըստ Ֆ. Բրոդելի, «երկար տևողությունը» բացում էր պատմության և ապագայի այն փոխկապակցական հեռանկարները, ներքին այն կապերն ու առնչությունները, որոնց մասին դեռևս **Լ. Ֆևրն** ու **Մ. Բլոկն** էին խոսում: Այս ժամանակաշափի շնորհիվ պատմությունը տարանջատվում է այլ կրթանքներից, քանի որ ժամանակի երկար տևողության մեջ հնարավոր է ինքնահաստատվել որպես հետազոտական առանձին բնագավառ⁴⁸:

Այս առումով պատմագիտության առաջ ծառանում է մեկ այլ կարևոր հիմնախնդիր՝ բազմաշափությունից անցում կատարել դեպի «միասնական պատմական տևողության և տեքստի ձևակերպումը»⁴⁹: Խոսքը բոլորովին էլ հետազոտության առարկայի կամ մեր հետաքրքրության շրջանակների ուղղակի ընդլայնման մասին չէ⁵⁰, այլ պահանջում է «ընտելանալ այն ժամանակին, որն ընթանում է դանդաղ, այնքան դանդաղ, որ թվում է անշարժ», որովհետև միայն այդ դեպքում է հնարավոր «ազատագրվել իրադարձությունների գերությունից, որպեսզի հնարավոր լինի կրկին դրանց վերադառնալ և դիտարկել բոլորովին այլ հայացքով»⁵¹:

Ժամանակի վերոհիշյալ երեք չափույթների բնականոն համադրության համար Ֆ. Բրոդելը առաջադրում էր «**չափազանց երկար տևողության**» (le temps tres long) հղացքը: Այս չափումը, «եթե այն գոյություն ունի, ապա պետք է որ լինի **իմաստունների ժամանակը** (le temps des sages)», որի ծիրում պատմագետը վերացարկում և վերակառուցում է պատմության եռաչափ ըմբռնումը⁵²: Եվ միայն այս ժամանակ հնարավոր կլինի պատմությունը հասկանալ «հիրավի համընդգրկուն կերպով», երբ «պատմության բոլոր հարթակները, դրանց բոլոր բազմազանությունները, պատմական ժամանակի բոլոր պայթյունները մեր առջև կհառնեն՝ վերընձյուղվելով այս կիսանշարժ խորությունից, ծանրության կենտրոնից, որի շուրջ պտտվում է ամեն ինչ»⁵³: Պատմության այս չափումը միտում ունի միավորելու ողջ մարդկությանը, ի մի բերելու նրա ծավալումը ժամանակի և տարածության մեջ: Միտում ունի նրան համախմբելու իբրև «տիեզերական միավոր»: Համաձայն Ֆ. Բրոդելի՝ «չափազանց երկար տևողության ժամանակը» մարդկության առաջընթացի «հնարավոր ուղիներից մեկն է միայն»⁵⁴:

Այսպիսին է Ֆ. Բրոդելի պատմական ժամանակի կառույցը: Այն հույժ արդյունավետ «գործիք» է պատմությունը համակողմանիորեն և համաչափ ըմբռնելու համար՝ պարառելով նրա բոլոր կարևոր հարթությունները՝ մասնավոր դեպքերից մինչև համընդհանուր իրադարձություն, առանձին անհատից մինչև հանուր մարդկությունը:

Պատմական ժամանակի երկար տևողության հետնախորքի վրա էլ Ֆ. Բրոդելը կառուցում է «ժամանակի քաղաքակրթական չափույթը», մի հարացույց, որը լրացուցիչ ազդակ և բովանդակություն է հաղորդում պատմության

48 Տե՛ս **Կ. Ա. Агирре Роас**, Критический подход к истории французских «Анналов», М., 2006, с. 113.

49 **Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան**, անդ, էջ 38:

50 Տե՛ս **F. Braudel**, Ecrits sur l'Histoire, p. 54.

51 *Ibidem*.

52 Տե՛ս *Ibid.*, p. 76.

53 *Ibid.*, p. 54.

54 *Ibid.*, p. 81.

«համընդգրկուն» ըմբռնմանը:

2. «Քաղաքակրթություն» հասկացությունը և նրա չափորոշիչները

«Քաղաքակրթություն» հասկացության ըմբռնումը և նրա տեսաբանումը ծագել ու նախապատրաստվել են արևմտաեվրոպական իմաստասիրական և պատմագիտական մտքի համաձիգում: Ընդ որում, այն սկզբնապես ներհակ էր «զուտ պատմական» ըմբռնումներին, սակայն արդեն 19-րդ դարի վերջերից դառնում է պատմության հետազոտման մեթոդաբանական հենքերից մեկը: Իսկ արդեն 20-րդ դարի սկզբներին ձևավորվում են «քաղաքակրթություն» հոլացքի տեսաբանման երեք՝ գերմանական, անգլիական և ֆրանսիական պատմագիտական դպրոցները:

Քաղաքակրթության տեսաբանման նոր ալիքն ի հայտ եկավ Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին և «սառը պատերազմի» սկզբնավորման ժամանակաշրջանում, երբ կրկին շրջանառության մեջ դրվեցին իշխանության և ազգային շահերի հիմնախնդիրները⁵⁵: Ուշագրավ է, որ նույն այս ժամանակներում էլ աննպականների քեմատիկան ընդլայնվելով՝ դուրս էր եկել ընկերային-տնտեսական սահմաններից, ուստիև առկա էր պատմագիտական նախկին հարացույցի վերաթարմացման հիմնախնդիրը: Դրա արժարժումը շուտով փոխադրվեց հանդեսի խորագրի մեջ՝ նրան տալով «**Տարեգրություններ. տնտեսություններ, հասարակություններ, քաղաքակրթություններ**» (Annales: Économiques, Sociétés, Civilisations) անունը: Անշուշտ, «քաղաքակրթություն» եզրի հայտնվելը հանդեսի խորագրում ամենևին էլ պատահական չէր, քանզի արտահայտում էր աննալականների պատմագիտության վերարժևորման ձգտումը: Եվ այն շուտով վերածվեց պատմատեսական հիմնարար ուղղության, որում մեծ էր Ֆ. Բրոդելի ներդրումը:

Հարկավ, Ֆ. Բրոդելը քաղաքակրթական իր տեսությունը կառուցելիս մեկնարկում էր դպրոցի հիմնադիր-ուսուցիչների, մասնավորապես Լ. Ֆերի պատմատեսությունից: Ըստ Լ. Ֆերի՝ պատմագիտությունը պետք է ընդգրկի մարդկային համակեցության զանազան շերտեր, ինչպիսիք են ընկերային կառույցը, տնտեսությունը, քաղաքականությունն ու մշակութահոգեբանությունը: Համաձայն նրա՝ հիշյալ շերտերն իրենց հերթին ներկայացնում են **չորս ենթաշերտ**: Այսպես, **ընկերայինը** ներառում է այն ամենը, ինչն առնչվում է մարդկանց կյանքին՝ կենսակերպ, բնակչության վերարտադրություն (ընտանիք, ազգակցություն, սեռատարիքային հարաբերություններ), առողջություն, հիգիենա, խմիչք, սնունդ, հագուստ, աշխատանք, զվարճանք, պաշտպանվածություն և այլն: **Տնտեսականը** ներառում է արտադրությունը՝ շուկա, գներ, պահանջարկ-առաջարկ, արտադրանքի և ծառայությունների փոխանակում, տեխնիկա, հաղորդակցության համակարգ, տնտեսության կազմակերպում և այլն: **Քաղաքական** ենթաշերտի մեջ ներառվում են մարդկանց միջև իշխանական-հաստատութեանական փոխհարաբերությունները, այն է՝ սովորույթները, նորմերը, իրավունքը, իշխանությունը, քաղաքացիական կազմակերպությունները, կուսակցությունները, հասարակական շարժումները և այլն: Իսկ **մշակութահոգեբանական** ենթաշերտը

55 Տե՛ս P. Rich, Civilizations in European and World History: A Reappraisal of the Ideas of Arnold Toynbee, Fernand Braudel and Marshall Hodgson, The European Legacy, 5, (2000), p. 341.

ներառում է հոգևոր կյանքի ոլորտն իր արժեքային ողջ համալիրով: Հարդյունս այս չորս ենթաշերտի փոխհարաբերության և փոխազդեցության՝ ձևավորվում է համընդգրկուն մի համակարգ, որը կարելի է ձևակերպել իբրև «քաղաքակրթություն»: Ուստի «քաղաքակրթությունն», ըստ Լ. Ֆերիի, «**նյութական և հոգևոր, բանական և կրոնական այն համահավասարակշիռ ուժն է, որը ներգործում է մարդկանց գիտակցության վրա ժամանակի տվյալ հատվածում, տվյալ տարածքում**»⁵⁶:

Չնայած «քաղաքակրթություն» եզրի՝ Լ. Ֆերիի նշանակալից ճշգրտումներին, այն, այդուամենայնիվ, դեռևս ամբողջական չէր: Դրա համալրմանն էլ միտված էր բրոդելյան հետազոտական ճիգը: «Քաղաքակրթություն» հասկացությանը Ֆ. Բրոդելն անդրադարձել է դեռևս իր «Միջերկրածովքը և միջերկրածովյան ավազանը Ֆիլիպ II-ի դարաշրջանում» մենագրության նախնական տարբերակներում (1947 և 1949 թթ.), որի տեսական ամփոփումն իրականացվել է նախ՝ «Քաղաքակրթությունների պատմություն. անցյալը մեկնաբանում է ներկան»⁵⁷ հոդվածի և ապա՝ «Քաղաքակրթությունների քերականություն»⁵⁸ և «Նյութական քաղաքակրթությունը, տնտեսությունը և կապիտալիզմը, XV-XVIII դդ.» մենագրությունների մեջ:

Բայց «քաղաքակրթություն» հղացքը ժամանակի երկար տևողության համաձիրում դիտարկելուց առաջ Ֆ. Բրոդելը նախ՝ փորձում էր պարզել «քաղաքակրթություն» հասկացության **բովանդակային** փոփոխությունները գիտության մեջ, քանի որ դրա նկատմամբ ո՛չ մոտեցումները, ո՛չ էլ ըմբռնումները բոլորովին էլ նույնական չէին: Այս կապակցությամբ հեղինակն առաջադրել է «ո՞րն է քաղաքակրթության ստույգ պատմությունը»⁵⁹ հարցադրումը, որին հնարավորինս համապարփակ պատասխան տալու համար Ֆ. Բրոդելը «քաղաքակրթություն» եզրը քննարկում էր երկու ուղղությամբ. **նախ**՝ վերջինս «իր իսկ ակունքների», **ապա**՝ «մշակույթ» հասկացության ըմբռնումների համատեքստում: Նա իր հետազոտությունը կառուցել է ժամանակի երկար տևողության հետնախորքում⁶⁰, որպեսզի հնարավոր լինի ըմբռնել քաղաքակրթությունը և մշակույթը «իրենց կենդանի իմաստների շրջանակներում»: Միտումն է՝ հետևել դրանց փոխակերպությունների ընթացքին արդի դարաշրջանի պատմական գիտակցության դիտանկյունից⁶¹:

Ֆ. Բրոդելը քաղաքակրթություն եզրը նախևառաջ դիտարկում է «բանական, տեխնիկական, բարոյական և ընկերային զարգացումների պարզեցված հասկացություններից»՝ մինչ վերջինիս կոտորակումը և տարասեռ ենթաիմաստների ու սահմանումների ի հայտ գալը⁶²: Այս առումով ուրվագծվում են մոտեցման

56 Լ. Փեթր, указ. соч., с. 282.

57 F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, pp. 255-314.

58 F. Braudel, *Grammaire des civilisations*, Paris, 1993. Ձեռնարկելով այս դասագիրքը՝ Ֆ. Բրոդելը նախատեսում էր արդի պատմությունը և համաշխարհային պատմությունը համադրելով՝ ներդնել դարոցական դասավանդման ծրագրերում: Սակայն նրա բարեփոխական ծրագրերը ձախողվում են ֆրանսիական աջերի ու ձախերի համադաշն ընդդիմության պատճառով, թեև Ֆ. Բրոդելն այն քչերից էր, ով չէր գտնվում քաղաքական ոչ մեկ, ոչ էլ մյուս ճամբարում: Գարաբերությունները մասնավորապես սրվում են նախագահ Ժ. Պոմպիդուի պատմագիտական ծայրահեղ պատկերացումների հետևանքով, ով անհարգալից վերաբերմունք ուներ այլոց պատմության հանդեպ:

59 F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, p. 258.

60 *Ibidem*.

61 *Ibid.*, p. 265.

62 *Ibid.*, p. 259.

երկու չափումներ՝ **եզակի** և **հոգնակի**⁶³: Եզակի չափումն ի հայտ է եկել 18-րդ դարում: Դրանում քաղաքակրթությունը ներկայանում է «իբրև հասարակական առաջընթացի ցուցիչ»՝ վայրենությունից դեպի լուսավոր ապագա⁶⁴: Իսկ հոգնակի չափումն ի հայտ է եկել արդեն 19-րդ դարի կեսերից, երբ քաղաքակրթությունը դադարում է համարվել «գուտ բարոյական և բանական արժեք»⁶⁵: Համաձայն վերջինիս՝ պատմության ընթացքում քաղաքակրթություններ (և մշակույթներ) շատ են եղել և կան՝ թե՛ անցյալում ու թե՛ ներկայում: Չնայած որոշ նմանություններին, դրանք ունեն իրենց առանձնահատկություններն ու տարբերությունները:

Հընթացս այս ամենի՝ «քաղաքակրթություն» եզրի բովանդակությունը աստիճանաբար բարդանում և ձեռք էր բերում անորոշության ինչ-ինչ տարրեր: Ի մասնավորի՝ դժվարանում էր «քաղաքակրթություն» և «մշակույթ» հասկացությունների ճշգրիտ տարաբաժանումը: Այս նպատակով Ֆ. Բրոդելը առաջադրել է «չորս քայլանոց» իր մոտեցումը, հուսալով, որ դա հնարավորություն կտա ներկայացնել քաղաքակրթությունների պատմությունը՝ որպես «կարճատև պատմությունների խաչաձևմամբ՝ երկարաժամյա պատմական հեռանկար ստեղծելու հնարավորություն»⁶⁶: Նա մշակում է «քաղաքակրթություն» եզրի սեփական բառարանը՝ կատարելով գոյություն ունեցող հասկացությունների լրացումն ու վերարժևորումը, մոտեցում, որը հնարավորություն է տալիս ձևակերպել «քաղաքակրթություն» ըմբռնումը՝ դրա մեջ շեշտադրելով իրականության ավելի բազմաշերտ կառույցը⁶⁷:

Այդ ծրագրի առաջին խնդիրն էր «**հրաժարումը** որոշ ավանդական ըմբռնումներից՝ անկախ դրանց լավ կամ վատ լինելուց»: Երկրորդը՝ քաղաքակրթության **չափորոշիչների հստակեցումը**: Երրորդը՝ նրա իմաստների **բացահայտումը** հումանիտար տարբեր գիտությունների առնչությամբ: Եվ չորրորդը՝ այդ ամենի **ընդհանրացումը**⁶⁸:

Դրանով հանդերձ պատմագետը **հրաժարվում էր** որոշ լեզվական կարծրակերպերից, չխոսելով այլևս քաղաքակրթության (ինչպես նաև մշակույթի)՝ որպես օրգանիզմի կամ անհատականության մասին: Հրաժարվում էր քաղաքակրթությունը ուղղազիծ (միայն ծագումի, զարգացումի և մահացման) համատեքստում դիտարկելուց, որը չափազանց պարզեցնում է այն⁶⁹: Հրաժարվում էր նաև քաղաքակրթությունը «ինքնաբավ, փակ համակարգ ներկայացնելուց, ինչպես նաև դրա ցանկացած շրջափուլային (ցիկլային) մեկնաբանության բացարձականացումից»⁷⁰: Անշուշտ, բոլոր այս հրաժարումները կամ բացասումները պետք էր իրականացնել շատ զգուշությամբ, քաղաքակրթություն (կամ մշակույթ) հասկացության մեջ պետք էր ընդգրկել բոլոր հնարավոր մեկնաբանությունները, որպեսզի հնարավոր լիներ ավելի պարզ մշակույթներից անցում կատարել **մեծ քաղաքակրթություններին (major civilisations)**: Եվ, որ կարևոր է՝ մեծ քաղաքակրթությունները տարբաժանել ենթաքաղաքակրթու-

63 Տե՛ս Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան, անդ, էջ 39:

64 Անդ, էջ 39:

65 F. Braudel, Grammaire des civilisations, p. 37.

66 Ibid., p. 288.

67 Տե՛ս M. Aymard, Braudel enseigne l'Histoire, in F. Braudel, Ecrits sur l'Histoire, p. 17.

68 Տե՛ս F. Braudel, Ecrits sur l'Histoire, p. 289.

69 Ibidem.

70 Ibidem.

թյունների, որոնց բաղադրիչներն են պետությունները, ժողովուրդները, ազգերը: Այնուհետև՝ հարկ էր միմյանց շաղկապել այդ փոքր տարրերը և հետևել դրանց զարգացումներին:

Հույժ կարևոր էր նաև **պատմության և հումանիտար գիտությունների միջև երկխոսության** հիմնախնդիրը և այս համատեքստում էր միայն հնարավոր խուսափել «մշակույթ» և «քաղաքակրթություն» ստորոգությունների սուսկական հակադրումից, քանի որ «պատրանքային է այս երկուսը միմյանցից մեկուսի դիտարկելը»: Ուստի՝ «մի շարք հաջորդական երկխոսությունների» շնորհիվ է միայն հնարավոր դառնում պատմության տարածք ներքերել հումանիտար գիտությունների տարասեռ արդյունքները և ըմբռնել «քաղաքակրթություն» և «մշակույթ» ստորոգությունների խորքային իրողությունները⁷¹:

Այստեղից էլ բխում էր Ֆ. Բրոդելի հաջորդ՝ **ընդհանրացնող** քայլը: Այն միտված էր ցույց տալու, որ քաղաքակրթության տիպաբանության, բովանդակության և առանձնահատկությունների վերաբերյալ հակասական ընկալումները մեծ մասամբ պայմանավորված են պատմական, իմաստասիրական, ընկերաբանական, մշակութաբանական մոտեցումների՝ միմյանցից մեկուսի դիտարկմամբ:

Այս մոտեցումով գիտական գրականության մեջ առանձնացվում էին քաղաքակրթության **տարածքային** (էթնիկական և միջէթնիկական), **փուլային** (նախնադարյան, նախաարդյունաբերական, արդյունաբերական, հետարդյունաբերական և այլն), **զարգացումային-ֆորմացիոն** (ստրկատիրական, ավատատիրական, կապիտալիստական, սոցիալիստական), **լոկալ** (ըստ աշխարհագրական տարածքի՝ եվրոպական, ասիական, մերձավորարևելյան և այլն), **պատմամշակութային և ժամանակագրական** (շումերական, չինական, անտիկ և այլն), **կրոնական** (բուդդիստական, քրիստոնեական, իսլամական և այլն) և այլ կերպերը⁷²: **Առ այդ՝** անհրաժեշտ էր հստակ որոշարկել «քաղաքակրթության» տարբերույթ մոտեցումների հիմնական հատկորոշիչները, քանզի առկա բազմազանությունն ավելի շատ խանգարում էր, քան թե նպաստում հիմնախնդրի լուծմանը:

Ուստի, Ֆ. Բրոդելն առանձնացնում էր աշխարհագրությունը, ընկերաբանությունը, սոցիոստրուկտուրա և կոլեկտիվ մտակեցվածքները, որովհետև «չնայած հումանիտար գիտությունների հետ պատմության երկխոսության նկատառմանը՝ քաղաքակրթությանը կարելի էր ավելի շատ մոտեցումներ ներկայացնել»⁷³: Այս բաղադրիչների տարբեր լծորդումների շնորհիվ ստեղծվում էր համահավասարակշիռ քաղաքակրթական միջավայրը՝ իր առանձնահատկություններով ու ինքնությամբ:

Առաջինի դեպքում՝ յուրաքանչյուր քաղաքակրթություն (անկախ նրա տարածական ընդգրկումներից) տեղայնացվում է քարտեզի վրա: Նրա էական կողմը կախվածությունն է **աշխարհագրական դիրքից** (խոչընդոտներ կամ առավելություններ): Այս պարագայում խոսել քաղաքակրթության մասին՝ նշանակում էր խոսել «տարածությունների, հողերի, ռելիեֆների, կլիմաների, բնական ռեսուրսների, բուսական ծածկույթի, կենդանական աշխարհի մասին: Եվ այն ամենի, որոնք բխում են դրանցից: Այն է՝ «գյուղատնտեսությունը,

71 *Ibid.* pp. 291, 294, 297.

72 Տե՛ս **Л. С. Васильев**, Исторические этапы цивилизации (традиции цивилизации), «Цивилизация и исторический процесс», М., 1982, с. 28-29.

73 **F. Braudel**, Grammaire des civilisations, p. 40.

անասնապահությունը, սնունդը, տները, հագուստը, հաղորդակցությունները, արդյունաբերությունը... Մի բեմահարթակ, ուր խաղում են այս չավարտվող քատերախաղերը»⁷⁴: Ասվածի շնորհիվ ուրվագծվում էր քաղաքակրթության **տարածական տիպաբանությունը**՝ ըստ որոշակի աշխարհագրական-տարածքային գոտիների: Միջավայրի ազդեցությամբ ձևավորված քաղաքակրթություններից կարելի է առանձնացնել, օրինակ, «գետային քաղաքակրթությունները» (հնդկական, չինական, միջագետքյան), «ծովային քաղաքակրթությունները» (փյունիկյան, հունական, հռոմեական), «անապատային քաղաքակրթությունները» (արաբական, մոնղոլական) և այլն, որոնց պարագայում անհնար է հստակ որոշարկել քաղաքակրթության սահմանները: Մասնավորապես, երբ տվյալ աշխարհագրական տարածքի մեջ ներառված են բազմաթիվ «մշակութային գոտիներ», որոնցում քաղաքակրթությունն ավելի բարդ կառուցվածք է ձեռք բերում⁷⁵:

Երկրորդ դեպքում՝ «գոյություն չունի ոչ մի քաղաքակրթություն առանց այն հասարակության, որը նրա կրողն է»։ «Հասարակությունը չի կարող քաղաքակրթությունից տարանջատ լինել. երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն իրականությանը»⁷⁶: **Հասարակությունը** քաղաքակրթության նյութական անդրադարձն է: Իսկ **քաղաքակրթությունն** այն հիմնարար մարտկոցն է, որով սնվում և կարգաբերվում են հասարակությունները:

Հայտնի է, որ որոշ ընկերաբանական տեսություններում քաղաքակրթության բնորոշ միջավայր է համարվում քաղաքային կյանքը: Նրա բացակայության դեպքում, ըստ դրանց հեղինակների, կարելի է խոսել միայն մշակույթների մասին: Նման մոտեցման վերջին խոշոր ներկայացուցիչը **Օ. Շպենգլերն**⁷⁷ էր: Քաղաքային կյանքը դեպի իրեն է ձգում և իր մեջ է պարառում շրջակա մշակույթները: Այլ կերպ ասած՝ քաղաքակրթությունները հասարակությունների պահեստավորումներն են, այն առումով, որ ցանկացած հասարակություն կախված է աշխարհագրական, տնտեսական, տեխնոլոգիական, կենսաբանական, ժողովրդագրական այլ իրողություններից: Ուստի քաղաքակրթությունները կարելի է տիպաբանել նաև **ըստ հասարակական կառուցվածքի**: Այստեղից էլ երրորդ բաղադրիչը՝ **քաղաքակրթություն-տնտեսություն** փոխհարաբերությունների հիմնախնդիրը, երբ «նյութական և կենսաբանական պայմաններն անվերջորեն ներազդում են քաղաքակրթությունների ճակատագրի վրա»⁷⁸: Ժողովրդագրական, կենսաբանական, տեխնոլոգիական ըմբռնումները չափազանց կարևոր են քաղաքակրթությունները զանազանելու և որոշարկելու համար: Դրանցով են մոդելավորվում քաղաքակրթությունները՝ **ըստ տնտեսական կառույցների**, օրինակ, նախաարդյունաբերական, արդյունաբերական, հետարդյունաբերական⁷⁹: Ընդ որում՝ Ֆ. Բրոդելը ժխտում էր հասարակության ուղղաճիծ զարգացման տեսությունը, նկատի ունենալով նախ և առաջ՝ մարդկության զարգացման դարաշրջանների

74 Ibid. p. 41.

75 Ibid. p. 43.

76 Ibid. p. 44.

77 **Օ. Շպենգլեր (Oswald Arnold Gottfried Spengler, 1880-1936)** - գերմանացի ականավոր փիլիսոփա և մշակութաբան: Հիմնադիրն է «Ինքնաբավ քաղաքակրթությունների» տեսության: Պատմափիլիսոփայական հայացքները մասնավորապես վառ են արտահայտվել նրա նշանավոր «Եվրոպայի մայրամուտը» (իրականում՝ «Արևմուտքի մայրամուտը») երկհատոր կոթողային աշխատության մեջ:

78 **F. Braudel**, Grammaire des civilisations, p. 50.

79 Ibid. pp. 52-53.

վերաբերյալ **Ջ. Վիկոյի, Օ. Կոնտի, Կ. Մարքսի**⁸⁰ և այլոց մտտեցումները: Ֆ. Բրոդելի դիտանկյունից՝ կարևոր է ոչ միայն անընդհատությունը, այլև ընդհատությունն իբրև պատմության գործընթացի անկապտելի չափում: Այս կապակցությամբ նա առաջադրում է պատմության բազմազան միտումների, ռիթմների և կիսառիթմների կարևորման անհրաժեշտությունը⁸¹:

Եվ, վերջապես, քաղաքակրթության տիպաբանության մյուս կարևոր քաղաքիչն է **մտակեցվածքների պատմությունը**, որի ծիրում հնարավոր է դառնում նախորդ երեքի համադրման հնարավորությունը: Քանի որ յուրաքանչյուր դարաշրջան ունի իրեն հատուկ մտածական համակարգը (որն առավել քիչ զգայուն է ժամանակի ճնշումների նկատմամբ), ուստի հնարավոր է քաղաքակրթությունը դիտարկել ժամանակի երկար տևողության համատեքստում: Որպես մտակեցվածքային իրողություն՝ կարելի է դիտարկել ծեսերը, սովորույթները, արվեստի ստեղծագործությունները, գրավոր հուշարձանները, կրոնը և այլն: Ասվածը հնարավորություն է տալիս քաղաքակրթությունները որոշարկել ըստ հումանիտար արժեքների՝ դրանք արտահայտող գիտությունների հետ ունեցած փոխառնչությունների համատեքստում:

Քաղաքակրթական այս քաղաքիչների միակցությունները տարբեր միջավայրերում, տարբեր դարաշրջաններում խիստ առանձնահատուկ են: Դրանց շփման կետերում «անխուսափելիորեն գոյանում են փոխշփումի և փոխներգործության դաշտեր»⁸²: Դա հնարավոր է շնորհիվ մշակութային արժեքների «ճամփորդությունների», որոնք «հաճախ հաստատվում են որևէ տեղում և շարունակում իրենց ուղին (տարվա կամ հարյուրամյակների տևողությամբ)՝ երբեք չդադարեցնելով իրենց շրջապտույտը, մոռացվում են և կրկին վերածնվում»⁸³:

Քաղաքակրթական փոխհարաբերությունների համատեքստում հետաքրքիր է դրանց փոխադարձ մերժման և, ընդհակառակը, համերաշխության հիմնախնդիրը: Ըստ Ֆ. Բրոդելի՝ քաղաքակրթությունները «կարող են լինել հանդուրժող և առատաձեռն ու դրա հետ մեկտեղ նաև՝ ներփակ ու անբարեհամբույր. դրանք տարփոխվում են միմյանց այցելելով, խաղաղասեր են և, միևնույն ժամանակ՝ ռազմատենչ, զարմանալիորեն կայուն ու նաև շարժուն»⁸⁴: Տվյալ քաղաքակրթության կայունությունը կամ կենսունակությունը մեծ մասամբ բխում է նման տարփոխման ունակությունից. «Դիֆուզիայի երևույթը կարող է տվյալ քաղաքակրթության կենսունակության և առանձնահատկության հուսալի փորձաքարը լինել»⁸⁵: Ընդ որում՝ քաղաքակրթությունների թե՛ երկխոսությունը և թե՛ միմյանց հակադրումը կարող են ձգվել ժամանակի երկար տևողության մեջ: Դրանք կարող

80 **Ջ. Վիկո (Giovanni Battista (Giambattista) Vico or Vigo (1668 –1744)** – իտալացի նշանավոր փիլիսոփա, արդի պատմության փիլիսոփայության, ինչպես նաև մշակութային մարդաբանության և ազգագրության հիմնադիրը: **Օ. Կոնտ (Isidore Marie Auguste François Xavier Comte, 1798-1857)** – ֆրանսիացի փիլիսոփա և ընկերաբան, դրապաշտության (պոզիտիվիզմի), ինչպես նաև ընկերաբանության իբրև ինքնուրույն գիտության հիմնադիրը: **Կ. Մարքս (Karl Heinrich Marx, 1818 - 1883)** - գերմանացի փիլիսոփա, ընկերաբան, տնտեսագետ, քաղաքական ժողովրդագրության, հասարակական գործիչ: Նրա աշխատություններում արժարժված փիլիսոփայական, ընկերաբանական, տնտեսագիտական, սոցիալ-քաղաքական հայեցակարգերի հիման վրա հետագայում ստեղծվել է «մարքսիզմ» անվանումը ստացած ուսմունքը, ծավալվել են կոմունիստական և սոցիալիստական շարժումները:

81 Տես **А. Грабски, указ. соч., с. 184.**

82 **Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան**, անդ, էջ 39:

83 **Փ. Бродель, Средиземное море...**, т. 2, с. 593.

84 Там же, с. 589.

85 **F. Braudel, Ecrits sur l’Histoire**, p. 294.

են տեղի ունենալ ինչպես ինքնաբերական ընթացքով, այնպես էլ գիտակցված⁸⁶: Բոլոր դեպքերում, այդ «լայնածավալ շրջապտույտը երբեք չի դադարում»⁸⁷: Այս դեպքում ավելի հստակ է դառնում քաղաքակրթության և ժամանակի երկար տևողության համընկնումը, քանի որ քաղաքակրթություններից «յուրաքանչյուրը և բոլորը (միասին վերցված) մեզ ներառում են հսկայական պատմական շարժման, ժամանակի չափազանց երկար տևողության մեջ»⁸⁸: Ուստի կրկնենք մեկ անգամ էլ՝ քաղաքակրթությունները լիովին ըմբռնելի են միայն ժամանակի երկար տևողության ծիրում⁸⁹:

Սակայն, համընկնելով բրոդելյան «երկար տևողության» հետ՝ քաղաքակրթությունը, այնուամենայնիվ, չի նույնանում դրան, այլ ընդամենը վերջինիս բազմաթիվ չափույթներից մեկն է: Ժամանակի երկար տևողությունը ներառում է բազմաթիվ քաղաքակրթություններ՝ թե՛ տարածամասային և թե՛ համաժամանակյա հարթություններում: Ժամանակի շրջանակներում դրանք միավորվում են իրենց բազմազանություններով հանդերձ⁹⁰: Այստեղից հետևություն՝ «չկա մեկ համընդգրկուն և անկասելի օրենք կամ սկզբունք, որով կարելի լիներ բացատրել բոլոր քաղաքակրթություններն ու պատմությունն ընդհանրապես»⁹¹:

Ֆ. Բրոդելը քաղաքակրթության և դրա հիմնարար բաղադրիչների զանազան լծորդումների շնորհիվ պատմության տիրույթն ավելի ընդգրկուն դարձրեց: Դա պահանջում էր նոր հետազոտական մեթոդաբանություն և աշխատանք՝ համադրելու «մեկնաբանության տարբեր համակարգերը, որոնք շաղկապված են միմյանց»⁹²: Չնայած Ֆ. Բրոդելը խուսափում է «քաղաքակրթություն» ստորագույն վերաբերյալ որևէ կոնկրետ սահմանում տալուց, այնուամենայնիվ, ի մի բերելով հղացքի վերաբերյալ նրա զանազան ձևակերպումները՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը. «Քաղաքակրթությունը մշակված աշխարհագրական տարածք է, որին մարդիկ և պատմությունը տվել են որոշակի կառուցիկություն»⁹³, տարածք, որով «որոշարկվում են նրա բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) հնարավորությունները և պայմանավորում զարգացման խիստ սահմանները»⁹⁴: Ընդ որում, քաղաքակրթությունը չի սպառվում միայն ազգագրական ըմբռնումների շրջանակներով, այլ ներկայացնում է «տարածական-համակեցական գոտիներ, որոնք մի կողմից մարդկանց թելադրում են նրա գոյության պայմանները, մյուս կողմից՝ մշակման ենթարկվում նրանց ստեղծագործ ճիգերով»⁹⁵:

Այլ խոսքով՝ «Քաղաքակրթությունը որոշակի աշխարհագրական և մշակութային տարածքի մեջ պարտված», «որոշակի հասարակական կարգի», «տնտեսական կենսակերպի» և «կոլեկտիվ հոգեբանության (մտակեցվածքի)» համադրական-երկխոսային ամբողջությունն է, որը ծավալվում է պատմության ամենաերկար տևողության համաժիրում: Այս առումով «քաղաքակրթության

86 Տե՛ս F. Braudel, Grammaire des civilisations, p. 63.

87 F. Braudel, Ecrits sur l'Histoire, p. 293.

88 Ibid. p. 302

89 Տե՛ս F. Braudel, Grammaire des civilisations, p. 67.

90 Այստեղ բրոդելյան «երկար տևողության» հղացքը համընկնում է Կ.Յասպերսի «առանցքային ժամանակի» հղացքի հետ: Ավելի մանրամասն տե՛ս K. Ясперс, Смысл и назначение истории, М., 1991.

91 Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան, անդ, էջ 39:

92 F. Braudel, Ecrits sur l'Histoire, p. 293

93 Ф. Бродель, Средиземное море..., т. II, с. 605.

94 Там же, с. 608.

95 Там же.

պատմությունը հանուր պատմությունն է, բայց վերցված որոշակի հեռանկարում, դիտարկված մաքսիմալ հնարավոր ժամանակագրական տիրույթում՝ պատմական և մարդկային գործոնների համակցումների հետնախորքի վրա»։ Ընդ որում՝ տվյալ քաղաքակրթության առանձնահատկություններն ընկալելու համար հարկ է «անընդհատ մոտեցում՝ նրա կոնկրետ իրադարձություններին և կառույցներին, աշխարհագրական միջավայրին և ռեսուրսներին, հասարակության տիպաբանությանը և մտակեցվածքներին, մշակույթին և կրոնին, արվեստին և հոգեբանությանը։ Եվ այդ ամենը՝ կոնկրետ ժամանակի (եռաչափ) չափույթի մեջ»⁹⁶։

Այսպիսով՝ կարելի է նշել, որ Ֆ. Բրոդելի քաղաքակրթությունների տեսությունը, ըստ էության, նախորդ հետազոտողների (և մասնավորապես՝ Լ. Ֆերի և Մ. Բրոյի) փորձառության հստակ և հետևողական զարգացումն էր։ Այն հանգեցրեց պատմության նոր ըմբռմանը, որը հայտնի է «բրոդելյան» անվամբ։ Նա քաղաքակրթությունների տեսության մեջ նոր մեկնակետ էր վերցնում՝ նյութական քաղաքակրթության հոլացքը, առաջադրելով հիմնախնդրի նոր լուծում, որը ի հայտ էր եկել դեռևս «մշակույթ» և «քաղաքակրթություն» ստորոգությունների զանազանման և համադրման դիտանկյունների քննարկման ժամանակ։

3. Նյութական քաղաքակրթությունը և նրա չափորոշիչները

Ֆ. Բրոդելի մշակած քաղաքակրթությունների պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի «նյութական քաղաքակրթություն» հոլացքը։ «Համընդգրկուն պատմություն» և «պատմության երկար տևողություն» ստորոգությունների լույսի ներքո նրան հաջողվել է մարդկանց ընկերային կյանքը և համակեցությունը դիտարկել արտադրության կարևոր դրսևորումներից մեկի՝ նյութական քաղաքակրթության դիտանկյունից. «Ժամանակի երկար տևողությունը և քաղաքակրթությունը՝ այս երկու նախընտրելի ստորոգությունները, իրենց հերթին պահանջում են լրացուցիչ դասակարգում՝ ներհատուկ բոլոր հասարակություններին, որոնք գոյություն ունեն համատեղ»⁹⁷։ Համաձայն պատմագետի՝ ասվածն ավելի քան վերաբերում է Արևմտյան Եվրոպային՝ սկսած XV դարից։

Քաղաքակրթության այս տարատեսակի մանրակրկիտ դիտարկումը Ֆ. Բրոդելն իրագործել է իր «**Նյութական քաղաքակրթությունը, տնտեսությունը և կապիտալիզմը XV-XVIII դդ.**»⁹⁸ կոթողային մենագրության մեջ։ Վերջինիս ձեռքբերումներն իրենց սեղմ ընդհանրացումն են ստացել հեղինակի վերջին՝ «**Ֆրանսիայի ինքնությունը**»⁹⁹ մենագրության մեջ։ Հիշենք, քաղաքակրթությունների բրոդելյան տեսությունը ներկայանում է իբրև բազմաշերտ ու բազմիմաստ մի կառույց, որի մեջ (ըստ դարաշրջանի մարտահրավերի) կարող են ակտիվանալ նրա քաղաքական, մտակեցվածքային, կրոնական, տնտեսական և այլ բաղադրիչները։ Եվրոպայի պարագային՝ Նոր ժամանակների արշալույսին, մեծ կարևորություն ձեռք բերեց հասարակական կյանքի կազմակերպման «տնտեսական-տեխնոլոգիական» զարգացումը։

«Նյութական քաղաքակրթություն» եզրը, լինելով ընդհանրական «քաղա-

96 F. Braudel, Grammaire des civilisations, pp. 40, 47, 50, 53, 66, 68.

97 F. Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, Paris, t. I, p. 642.

98 Տե՛ս F. Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle, Paris, tt. I-III, 1979.

99 Տե՛ս F. Braudel, L'identité de la France, 3 voll., Paris, 1986.

քակրթություն» ստորագության բաղկացուցիչներից մեկը, ունի տարասեռ բովանդակություն: Այն բացահայտվում է նախ և առաջ առտնին կյանքի զանազան դրսևորումների մեջ (առևտուր, ծովագնացություն, հաղորդակցություն, քաղաք, դրամաշրջանառություն, սնունդ, զենք, բնակավայրեր և այլն): «Երկար տևողության» ծիրում դրանց համալիր դիտարկումն էլ Ֆ. Բրոդելը համարում է «նյութական կեցություն կամ նյութական քաղաքակրթություն»¹⁰⁰, որը գոյություն ունի «ամենուր, կրկնվող է, անընդհատ լրացվում է, հոսում է կրկնության նշանի ներքո (routine)»¹⁰¹:

Շեշտենք մեկ անգամ էլ՝ քաղաքակրթության այս տարատեսակի մեջ գերակայում է տնտեսական գործոնը¹⁰²: Ուստի՝ նյութական քաղաքակրթությունը հնարավորինս ընդգրկում կերպով ներկայացնելու համար Ֆ. Բրոդելը «ընկերային պատմության» կողքին ակտիվացնում է նաև «ընկերային տնտեսություն» հղացքը (**socio-économies**)¹⁰³: Այդուհանդերձ, նա հստակ պատկերացնում է, որ դա հետազոտական հիմնախնդրի «անհրաժեշտ պարզեցում է», քանզի «միայն այս երկու՝ ընկերային և տնտեսական կողողինատներն անբավարար են»¹⁰⁴: Ուստի՝ նա դիմում էր «երկար տևողության և անցյալի ու ներկայի երկխոսության» համադրական պատմությանը¹⁰⁵՝ այն դիտարկելով երեք հիմնարար չափույթների մեջ¹⁰⁶: Դրանցից առաջինը կապված է մեզ արդեն հայտնի «անշարժ պատմության», երկրորդը՝ հաստատված ընկերային կառույցների դանդաղ փոխակերպման, իսկ երրորդը (կյանքի առավել արագ)՝ քաղաքական փոփոխությունների հետ: Ֆ. Բրոդելը հատկանշում էր, որ իր նպատակն է բացահայտել «նյութական կյանքի» (ինչպես նաև ընդհանրապես ընկերային կյանքի) բազմատեսակ սյուժեները¹⁰⁷: Այսպես, իր առջև խնդիր դնելով թափանցել «ոչ ձևական տնտեսության անթափանցության գոտիները»՝ Ֆ. Բրոդելը փորձում է հաղթահարել ավանդական իրականությունն «ըստ հորիզոնական հարթության» բացահայտելու՝ դրապաշտների մոտեցումները: Նա հստակ գիտակցում է, որ պատմությունը ինչ-որ համասեռ և ինքնաբավ ոլորտների մեխանիկական հանրագումար կամ հաջորդականություն չէ:

Որպես **առաջին քայլ**՝ Ֆ. Բրոդելը հետազոտության առարկա է դարձնում առտնին կամ նյութական կյանքի ոլորտները՝ ժողովրդագրություն, զենք, տեխնիկա, բնակավայրեր, արտադրություն, շուկաներ, քաղաքներ և այլն: Նպատակն է՝ որոշարկել տնտեսական կյանքի և մշակութային գոտիների «հնարավոր ու անհնարին սահմանները»։ «Նյութական կյանքը մարդիկ են և իրերը, իրերն են ու մարդիկ: Հետազոտել իրերը՝ սնունդ, կացարան, հագուստ, պերճանքի առարկաներ, գործիքներ, դրամական միջոցներ, գյուղերի ու քաղաքների հատակագծեր, միով բանիվ՝ այն ամենը, ինչը ծառայում է մարդուն, ահա այն միակ միջոցը, որով հնարավոր է առտնին կեցության իմացությունը»¹⁰⁸:

Լուսաբանելով առտնին¹⁰⁹ կյանքը՝ Ֆ. Բրոդելը նկատի ունի «Կեցության այն

100 F. Braudel, *Civilisation matérielle*, t. I, p. 8.

101 *Ibid.*, p. 15.

102 Տե՛ս *Ibidem.*

103 Տե՛ս T. Stoianovich, *Social History: Perspective of the Annales paradigm*, *Review*, I, 3/4, (1977), p. 58.

104 F. Braudel, *Civilisation matérielle*, t. I, p. 642.

105 *Ibid.*, p. 10.

106 Տե՛ս P. Burke, *op. cit.*, p. 46.

107 *Ibid.*, p. 631.

108 F. Braudel, *Civilisation matérielle*, t. I, p. 19.

109 Առտնին պատմություն (L'histoire du quotidien) – պատմագիտական եզրը թարգմանել ենք «առտնին» բառով, որպեսզի չչփոթենք «առօրեական»-ի հետ, որը բրոդելյան պատմատեսության համապատկերում բոլորովին այլ իրողություն է:

կողմը, որի մեջ մենք ներգրավված ենք՝ անգամ ինքներս մեզ հաշիվ չտալով, քանի որ սովորույթի՝ ինքնին հոսող և ավարտվող հազարավոր գործողությունները չեն պահանջում որևէ մեկի վճիռը: Դրանք կատարվում են՝ գրեթե չառնչվելով մեր գիտակցությանը»¹¹⁰: Եվ քանի որ առտնին ողջ կյանքը մանր փաստերից է բաղկացած՝ ժամանակի և տարածության մեջ հազիվ նկատելի, ապա դրանց հետազոտությունը ժամանակի երկար տևողության ծիրում հնարավորություն է տալիս մեկնաբանել աշխարհի դանդաղ փոփոխվող առանձին կառույցները, դրանց կուտակումները, անհավասար տեղաշարժերը: Այլ պարագայում դրանք գրեթե աննկատ են մնում¹¹¹: Այս հիմամբ, «փոքրիկ պատահարներից երևակվում է հասարակությունը»: Աննկատ և վաղանցիկ դեպքերի համադրությամբ կառուցվում է «հրապուրիչ» պատկերների մի շարան, որի միջոցով սկսում է ի հայտ գալ «համընդգրկուն պատմությունը»¹¹²: Նման պատկերների բազմազանությունն է, որ պատմագետը պետք է դասակարգի և համակարգի՝ հնարավոր դարձնելով դրանց պատմական մեկնաբանությունը: Իսկ այդ նպատակով հարկ է «մեկընդմիջտ ձերբազատվել ավանդական հնապաշտության կապանքներից»¹¹³:

Այստեղից էլ բխում է Ֆ. Բրոդելի հետազոտության **երկրորդ մակարդակը՝ «փոխանակությունների խաղերը»**: Այն նպատակ ունի վերլուծել տնտեսական տեղաշարժերի զանազան կերպերը՝ փողոցային շուկաներից մինչև կրպակներ, խանութներ, տոնավաճառներ ու շուկայական գոտիներ: Այս «փոխանակային խաղերը» Ֆ. Բրոդելը դիտարկում է երկու մակարդակով՝ շուկայական տնտեսության («բնական») և կապիտալիզմի («արհեստական») համոզված, որ «այդպիսի զանազանումը լիովին արդարացված է, քանի որ հնարավորություն է տալիս բացահայտելու մի կողմից տնտեսության մեջ ներգրավված տարասեռ ուժերը, մյուս կողմից՝ դրանք իրագործող մարդկանց գործողություններն ու նպատակադրումները (մտակեցվածքները)»¹¹⁴:

Այս կերպ Ֆ. Բրոդելը տարանջատում է շուկայական տնտեսությունն ու կապիտալիզմը՝ դրանք դիտարկելով իբրև արտադրության և փոխանակության երկու տարբեր համակարգեր¹¹⁵: Բրոդելյան այս մոտեցումը հնարավորություն էր տալիս ապրանքային փոխանակումների ընթացքը դիտարկել ավանդական շուկայից դեպի կապիտալիստական շուկան: Գործընթացը հեղինակն ուսումնասիրում է նախ և առաջ Միջնադարից դեպի Նոր դարեր անցման դարաշրջանի համատեքստում: Նպատակին հետամուտ՝ նա դիմում է **Ժ. Գուրվիչի** «ընկերային կառույցների հոգնակիության», **Ս. Կուզնեցի** «զնազոյացման», **Կ. Փոլանյիի** «մարդաբանական տնտեսության» տեսությունների համադրությանը¹¹⁶: Դա նրա մոտեցումը դարձնում է «կառուցիկ և բազմաբովանդակ»¹¹⁷: **Հաջորդ** հիմնախնդիրը, որ ծառայել էր Ֆ. Բրոդելի առաջ, պահանջում էր հաղթահարել կապիտալիզմի

110 **Փ. Бродель**, Динамика капитализма, Смоленск: Изд. “Политграмма”, 1993, с. 13.

111 Տե՛ս **Ю. Н. Афанасев**, Фернан Бродель и гуманитарные знания, в книге: **Փ. Бродель**, Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв., т. 1, Структуры повседневности: возможное и невозможное, М., 2007, с. XXII.

112 **F. Braudel**, Civilisation matérielle, t. I, p. 17.

113 **Ibid.** p. 640-644.

114 **F. Braudel**, Civilisation matérielle, t. II, p. 8.

115 **F. Dosse**, Op. cit., p. 148.

116 Տե՛ս Ս. Կուզնեցի (**Simon Smith Kuznets; 1901- 1985**) – ռուսական ծագումով ամերիկացի տնտեսագետ, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1971): **Կ. Փոլանյի** (**Karl Paul Polanyi, 1886-1964**) - ամերիկյան և կանադական տնտեսագետ, մարդաբան և ընկերաբան (հունգարական ծագմամբ): Տնտեսական մարդաբանության հիմնադիրներից մեկը:

117 **P. Burke**, Op. cit., p. 49.

տնտեսական համակարգի «սահմանափակությունը» և անցում կատարել «աշխարհ-տնտեսություն» հղացքին¹¹⁸: Ըստ նրա՝ այս հղացքը պետք է արտահայտեր աշխարհում ծավալվող տնտեսական գործընթացների անհամաչափությունը և ներկայացներ դրանք հավասարակշռող մակրոտնտեսական ու գեոպատմական զարգացումները: Տվյալ մոտեցմամբ՝ «աշխարհ-տնտեսություն» պատմագետը սահմանում է իբրև մի հիմնարար եզր՝ կոչված շեշտելու, որ համաշխարհային մակրո և միկրո (առանձին տիրույթների) տնտեսությունների (ինչպես և հասարակությունների) մեջ գոյություն ունի որոշակի աստիճանակարգ՝ հիմնված զարգացման անհամաչափությունների վրա:

«Աշխարհ-տնտեսության» հավասարակշիռ գործընթացն ավելի ըմբռնելի դարձնելու համար Ֆ. Բրոդելն առաջադրում էր «աշխարհի ժամանակ» ըմբռնումը, որը «չի կազմում, չի կազմելու մարդկության պատմությունն ամբողջականորեն», որը, կախված տեղից և դարաշրջանից, կառավարվում է որոշակի սկզբունքներով և նշանակություններով¹¹⁹: Ըստ հեղինակի՝ «աշխարհի ժամանակը» կազմում է համընդգրկուն պատմության վերնաշենքը¹²⁰: Դրանցից Ֆ. Բրոդելն ածանցում է վերը քննարկված «համաշխարհային տնտեսություն» և «աշխարհ-տնտեսություն» հասկացությունները: Ընդ որում՝ «աշխարհ-տնտեսությունը» նա հակադրում է գոյություն ունեցող «**համաշխարհային տնտեսություն**» հղացքին: Այն, ըստ էության, գերմաներեն «**Weltwirtschaft**» եզրի բրոդելյան քարգմանությունն է¹²¹: Ֆ. Բրոդելը «աշխարհ-տնտեսությանը» տալիս իր մեկնաբանությունը. «համաշխարհային տնտեսությունը ծավալվում է աշխարհով մեկ», իսկ «աշխարհ-տնտեսությունը աշխարհի սուկ մի մասում՝ ինքնաբավ լինելու ընդունակ, որի ներքին կապերն ու փոխանակությունները ապահովում են որոշակի օրգանական միասնություն»¹²²: Հետագա քննարկումներից պարզվում է, որ «աշխարհ-տնտեսություն» արտահայտում է համաշխարհային զարգացման ամենակարևոր միտումները: Այդուհանդերձ, քննարկվող հղացքը բոլորովին էլ չի արտահայտում որևէ որոշակի «քաղաքակրթություն» կամ «հասարակություն»: Այն ունակ է միավորելու մի քանի (երբեմն հույժ տարբեր) քաղաքակրթություններ՝ Արևմտյան Եվրոպա, Միջերկրական ծովի ավազան, Հեռավոր Արևելք, Լատինական Ամերիկա և այլն:

Համաձայն Ֆ. Բրոդելի՝ «աշխարհ-տնտեսությունը» որոշարկվում է երեք հիմնարար հատկանիշերով: **Առաջին**՝ ունի որոշակի աշխարհագրական տարածք և հաղորդակցական սահմաններ: Դրանք կարող են լինել ինչպես բնական, այնպես էլ տնտեսական, մշակութային, հոգևոր (մտակեցվածքային), կրոնական և այլն: Ընդ որում՝ սահմանները թեպետ բավականին դանդաղ, բայց փոփոխվում են: Երկար տևողության մեջ ժամանակ առ ժամանակ տեղի են ունենում այդ սահմանների անխուսափելի ճեղքումներ¹²³: Քանի որ Ֆ. Բրոդելը հասարակությունը հետազոտում է որպես տնտեսական ամբողջություն, ապա «աշխարհ-տնտեսության սահմանները գետեղվում են այնտեղ, որտեղ սկսվում են նույնակերպ

118 Տե՛ս **F. Braudel**, *Civilisation matérielle*, t. II, p. 10.

119 Տե՛ս **Փ. Бродель**, *Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.*, *Время мира*, т. 3, Москва 2007, с. XVI.

120 Там же, с. XVII.

121 **G. Gemelli**, *Fernand Braudel*, Paris, 1995, p. 95.

122 **Փ. Бродель**, *Материальная цивилизация*, т. 3, с. 2.

123 Տե՛ս **Փ. Бродель**, *Динамика капитализма*, с. 85.

ուրիշ տնտեսությունները՝ ինչ-որ գծերի, ավելի ստույգ՝ ինչ-որ գոտիների երկայնքով: Դրանց հատանցումը ինչպես այս, այնպես էլ այն կողմից՝ տնտեսական առումով շահավետ է **միայն բացառիկ դեպքերում**»¹²⁴: Մշակույթը ևս ներագրում է «աշխարհ-տնտեսության» սահմանների վրա՝ պատմեշ կամ կապող օղակ հանդիսանալով տնտեսական փոխանակումների ճանապարհին:

Մշակույթը ևս կարող է ձևավորել համակեցական տարածություն, քանի որ այն «մարդկության պատմության ամենահին գործող անձն է. տնտեսությունները փոխարինել են մեկը մյուսին, քաղաքական հաստատությունները խորտակվել են, հասարակությունները՝ հաջորդել միմյանց, բայց մշակութային զարգացումը շարունակվել է»¹²⁵: Ֆ. Բրոդելն ընդգծում է, որ «մշակութային քարտեզներն անպայմանորեն չեն համընկնում տնտեսական քարտեզներին»: Եթե տվյալ «աշխարհ-տնտեսությունը» այլ «աշխարհ-տնտեսություններին» դեմ առ դեմ ձգտում է տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կարգերի միասնացման, ապա «իր իսկ ներսում քարտեզագրված մշակույթն ու տնտեսությունը կարող են ուժգին տարանջատվել, երբեմն էլ հակազդել միմյանց»¹²⁶:

Երկրորդ՝ «աշխարհ-տնտեսությունը» ունի իր բևեռը կամ կենտրոնը, այն է՝ տիրապետող քաղաքը (անցյալում՝ քաղաք-պետությունը, այժմ՝ մայրաքաղաքը կամ տնտեսական կենտրոնը): Ընդ որում՝ քաղաքների «ակտիվությունը համաձայնեցվում էր տվյալ մայրցամաքի ակտիվության հետ», հանդիսանալով մի յուրօրինակ «Նոյյան տապան», որը ենթադրում է «պարտադրական համաբերություն»՝ Լոնդոն, Փարիզ, Ամստերդամ, Նյու-Յորք, Տոկիո, Պեկին, Մոսկվա: Իսկ համաբերության հրաշքները կրկին ու կրկին ի հայտ էին գալիս «ամենուր, ուր երևան են գալիս շուկաների կուտակումներ»¹²⁷: Միևնույն «աշխարհ-տնտեսության» շրջանակներում միաժամանակ կարող են գոյություն ունենալ երկու կամ ավելի տնտեսական կենտրոններ: Այդ կենտրոնը կամ կենտրոնները մնայուն չեն և ենթակա են փոփոխության՝ հրնթացս այս կամ այն աշխարհ-տնտեսական զարգացման: Հնարավոր է նաև այլ տարբերակ. կարող են գոյություն ունենալ երկար ժամանակ և մրցակցել միմյանց հետ¹²⁸: Իսկ որևէ «աշխարհ-տնտեսության» կենտրոնի անկման արդյունքում ուժեղ ցնցումները զգալի են անգամ «ամենահեռավոր ծայրամասերում»¹²⁹:

Երրորդ՝ «աշխարհ-տնտեսությունը» աստիճանակարգային կառույց է՝ բաղկացած միմյանց ներհակ կամ համադրվող գոտիներից¹³⁰: Ուղղահայաց աստիճանակարգը ներկայացվում է ընկերային կառույցներով, որոնք գոյություն ունեն «աշխարհ-տնտեսության» բոլոր գոտիներում: Աստիճանակարգը «աշխարհ-տնտեսության» տարածական կառույցն է: Այն գեղընկերային համակարգ է, որը բաղկացած է երեք գոտիներից՝ «կենտրոն», «միջին գոտի» և «լուսանցքային գոտի»: Վերջիններիս միջոցով Ֆ. Բրոդելը մոդելավորում է «աշխարհ-տնտեսության» փոխհարաբերությունների համակարգերը: Այս իմաստով՝ «աշխարհ-տնտեսության» գործառնականացումն իրականացվում է «միջին» և

124 **Փ. Բրոդել**, *Материальная цивилизация*, т. 3, с. 18-19.

125 Там же, с. 47.

126 Там же, с. 48.

127 Там же, сс. 10, 11.

128 Там же, с. 84-85.

129 Там же, с. 14.

130 Տե՛ս **Փ. Բրոդել**, *Динамика капитализма*, с. 86.

«լուսանցքային» գոտիների հանդեպ «կենտրոնի» մշտական գերակայության հաստատման հիմքի վրա: Իսկ դա իր հերթին պայմանավորում է անհավասար, ոչ համարժեք հարաբերություններ¹³¹:

Այս ամենի համաձիքում Ֆ. Բրոդելն առաջադրում է «կապիտալիզմ» հղացքի ոչ ավանդական բանաձևումը: Ըստ նրա՝ «կապիտալիզմը ոչ հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա է, ոչ որոշակի տարածաշրջանում ընկերային հարաբերությունները կարգավորող և սեփական միջոցներով արտադրությանը կազմակերպող համակարգ է, ոչ էլ ինչ-որ մի առանձնահատուկ ընկերային կառույց»: «Կապիտալիզմը» այդ ամենի ամբողջությունն է, յուրօրինակ մի «ինդիկատոր», որի հետագոտումը «նշանակում է անմիջականորեն մոտենալ հասարակական հիմնախնդիրներին և ակունքներին: Դրանք են՝ ժամանակի երկար տևողությունը, տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառները, աշխարհ-տնտեսությունները, հարյուրամյա և ավելի անկայունությունները, ընկերային աստիճանակարգի ցանցերը՝ տրամախաչվող և խառնակվող (չասելու համար դասակարգային պայքար), արդյունաբերական հեղափոխությունները և այլն...»¹³²: Կապիտալիզմը համապարփակ է՝ ի սկզբանե ներկա ցանկացած «աշխարհ-տնտեսության» համաձիքում, մարդկության պատմության ցանկացած դարաշրջանում. «քամելեոն, որը կարող է փոխել գույնը, բայց որը, չնայած դրան, միշտ էլ մնում է քամելեոն»¹³³: Այն է՝ փոխակերպությունների մի ամբողջ գործընթաց ժամանակի երկար տևողության ծիրում, այս կամ այն դարաշրջանում աշխարհ-տնտեսությունների միմյանց փոխարինելուց մինչև արդի համաշխարհային կարգի ձևավորումը:

Ֆ. Բրոդելին հաջողվել է «աշխարհ-տնտեսություն» հղացքի շնորհիվ ընկերային-տնտեսական գործընթացների հանդեպ նոր հայացք ձևավորել: Դրա անհրաժեշտությունը բխում էր ցայդ գերակայող պատմական մատերիալիզմի՝ իրականության միակողմանի մեկնաբանությունից, որը միտում ուներ համայն պատմությունը բացատրել սոսկ «տնտեսական դետերմինիզմի» սկզբունքով: Բոլոր պատմական իրողությունների հիմք համարվում էր տնտեսությունը՝ արտադրություն, շուկա, դրամափոխանակություն և այլն:

Մինչդեռ, «աշխարհ-տնտեսության» հղացքը հնարավորություն է տալիս ստեղծել ընկերային կառույցի այնպիսի հարացույց, որը հիմնված է մարդկության պատմության բազմաչափ և բազմաշերտ ըմբռնման վրա, քանի որ «աշխարհի պատմությունը արտադրական միջոցների սոսկ համագոյություն չէ, որը մենք պետք է հետևողականորեն դիտարկենք տարբեր դարաշրջանների առնչությամբ»¹³⁴: «Միայն է աշխարհ-տնտեսությունը ներկայացնել որպես ողջ հասարակությունը կառավարող, հասարակական այլազան կարգերը որոշարկող համակարգ», քանի որ «տնտեսությունը երբեք մեկուսացված չի լինում»¹³⁵:

Ընդհանրացնենք: Վերոշարադրյալից ակնհայտ է դառնում, որ Ֆ. Բրոդելի «համընդգրկուն պատմության» հղացքը ունի համապարփակ-համալիր բովանդակություն, որի ծիրում պատմությունը օժտվում է իմաստային և կառուցվածքային ընդլայնման հնարավորություններով: **Բրոդելյան եռաշերտ ժամանակաչափային հետնախորքի վրա՝ քաղաքակրթության, ինքնության, մտակեցվածքների և**

131 Տե՛ս Փ. Բրոդել, Материальная цивилизация, т. 3, с. 18.
 132 Там же, с. 687.
 133 Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteaувallon. Journées Fernand Braudel, Paris 1986, p. 145.
 134 Փ. Բրոդել, Материальная цивилизация, т. 3, с. 51.
 135 Там же, с. 26.

աշխարհ-տնտեսության զանազան լծորդումների համահարաբերակցումների շնորհիվ հնարավոր է դառնում պատմության «համընդգրկուն» ըմբռնումը: Մինևույն ժամանակ՝ վերջինս չի հանգում մեկ «ճշմարիտ» և միագիծ մեկնաբանության: Բրոդելյան «համընդգրկուն պատմությունը» պարառում է իր առանձին մասերն իբրև համակարգված ամբողջություն: Ընդ որում՝ դրանց լծորդումներն ու համադրությունները միատեսակ չեն: Նրանցից մի քանիսը երբեմն առաջնային դեր են խաղում, մյուսները՝ երկրորդական: Հաճախ այդ դերակատարումները փոխվում են: Այլ կերպ ասած՝ «համընդգրկուն պատմության» ծիրում գոյություն ունեցող կապերը բացարձակ հաստատուն կամ անշարժ իրողություններ չեն: Դրանք տարբեր են պատմական տարբեր իրադրությունների պայմաններում: Մի իրողություն, որը ճկունություն է հաղորդում դիտարկվող հոլացքին:

Տարասեռ լծորդումները պատմության բովանդակությանը նորանոր գրգիռներ են հաղորդում: Դրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում «պատմության հորիզոն» անընդհատ տեղաշարժել, դուրս բերել հաստատագրված սահմաններից: Ուստի՝ «համընդգրկուն պատմությունը» ներկայանում է ընդլայնվող սահմանների մեջ: Այն պատմագետից պահանջում է գործընթացների տարաչափ և տարարժեք մեկնաբանություններ:

Այսպիսով՝ Ֆ. Բրոդելը մերժում էր պատմությունը մեկ կամ մի քանի գործոններով մեկնաբանող տեսությունները. «Չկա ավելի գալթակղիչ և միաժամանակ ավելի պատրանքային իրողություն, քան երևույթների միագիծ մեկնաբանությունն է»¹³⁶: «Համընդգրկուն պատմությունը», մեկնարկելով ժամանակի բազմառիթմ ըմբռնումից, ենթադրում է գործընթացների անընդհատ վերադրսևորման (և վերաշարադրանքի) անհրաժեշտությունը. «զի հընթացս ժամանակի փոփոխվում է հետազոտողի բանական աչքի ուսայնակը, և վերջինս սկսում է անցյալում նկատել փաստեր, իրողություններ և իմաստային զարգացումներ, որոնք ցայդ մնացել էին աննկատ և արժևորվել թերի»¹³⁷: Մրանով Ֆ. Բրոդելը մոտեցել էր «իր իսկ ստեղծած համակարգի հաղթահարման սահմանագծին»¹³⁸, որն իրականացնում և ընթացք են տալիս Երրորդ սերնդի աննալականները:

136 F. Braudel, *Ecrits sur l'Histoire*, p. 133.

137 Ա. Ստեփանյան, Պատմությունն իբրև տեքստ (Մեկնություն և գրության հնարավորություն), Պատմություն և կրթություն, 1-2, (2005), էջ 13:

138 Ա. Ստեփանյան, Ե. Մարգարյան, անդ, էջ 40:

Summary

FERNAND BRAUDEL'S THEORY OF HISTORY

Smbat Kh. Hovhannisyan

In the context of the French Historical Annals School the achievements of the second Generation are significant. This mainly concerns Fernand Braudel in particular (1902-1985). He is famous not only in the framework of the School, but also in the historiography of the XX century.

F. Braudel's main contribution to the theory of history was the concept of "Universal History." It was outlined by L. Febvre and M. Bloch as a synthesis of different methods. The concept of "Universal History" is the result of that very approach.

The abovementioned makes it clear that Fernand Braudel's concept of "Universal History" has a holistic and complex content. At the same time it doesn't turn into one "true" and "common" interpretation. Braudel's concept of Universal History combines its different parts into one system. Moreover, their synthesis is various. Some of them have a primary, others a secondary role. Sometimes they tend to change. The concept of "Universal History" is possible as a consequence of the harmonization of the terms "civilization," "identity," "mentality," and "world-economy," in three-dimensional time. In other words, the concept of "Universal History" is a constant element of Braudel's understanding of history. They differ in different historical ages and events.